

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 906.02/509.103

Довженко Н. Д.

ЕНЕОЛІТИЧНІ ІДОЛИ НАДЧОРНОМОРЩИНИ. ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ

У статті розглянуто питання хронології українських статуарних пам'яток класу ідолів, які традиційно пов'язуються з добою енеоліту — ранньої бронзи. Аналіз технологічних, морфологічних, іконографічних та стилістичних особливостей ідолів вказує на необхідність перегляду питання про час виникнення, період розповсюдження, фази формування та кульмінаційного розвитку цієї категорії пам'яток. У праці вперше публікуються ілюстративні матеріали з приватних архівів.

Феномен кам'яної неоенеолітичної скульптури Європи, що відомий науковцям з кінця XVIII ст., давно одержав статус «класичної» проблеми давньої європейської історії, археології та культури. На відміну від французьких, іспанських, італійських, центральноевропейських (німецьких) та балканських статуарних пам'яток, найдавніші кам'яні зображення української Надчорноморщини досліджувалися лише деякими традиційними археологічними методами, залишаючись і до цього часу поза увагою культурологічного та мистецько-знавчого аналізу. Власне тому останнє десятиріччя позначилося помітним поживленням інтересу до надчорноморського, за доступними нам джерелами, начебто прикордонного ареалу розповсюдження цього яскравого етносоціокультурного явища [1].

Вивчення скульптурних пам'яток Українського Степу дозволяє висвітлити становлення та найдавніші фази розвитку багатьох форм людської діяльності та світосприйняття: виділення та спеціалізацію ремесел, пов'язаних з обробкою каменю, появу поховальної та культурної протоархітектури та протоскульптури; формування найдавнішої елітарної поховальної обрядовості; становлення та розвитку складних світоглядних систем; розквіт різних видів первісного мистецтва та образотворчої діяльності. Знаменно, що в працях українських та американських археологів і культурологів дедалі чіткіше формулюється теза про можливість дослідження на матеріалах статуарних пам'яток класу ідолів між-

племінних та міжродових конфліктів у Степовій Надчорноморщині [2].

Окреме місце в дослідженні найдавнішої надчорноморської протоскульптури займають ідоли. Серед статуарних пам'яток Степової України ідоли становлять нечисленну (лише 18 одиниць), але чи не найбільш інформативну групу [3].

Останнім часом виділились три основні напрямки у датуванні цієї категорії статуарних пам'яток.

Перший тісно пов'язаний з концепцією вторинного використання кам'яних статуй, у т. ч. ідолів, які втрачають свої сакральні функції у ямних поховальних підкурганних комплексах, оскільки створювались попереднім енеолітичним населенням, можливо, носіями нижньомихайлівської або новоданилівської культур, для святилищ, які з часом були зруйновані носіями культури ямної культурно-історичної спільності (далі - ЯКІС) [4].

Значною мірою виникнення та поширення концепції вторинного використання кам'яних статуй пов'язано з нерозробленістю та неузгодженістю загального уявлення про те, що слід вважати давньою кам'яною статуєю, ідолом тощо. Як свідчать численні архівні матеріали звітів про дослідження курганних пам'яток, а також наукові публікації, до категорії статуй належать усі плити, блоки, каміння і навіть камінці, що мають прямокутні, овальні, трапецієподібні обриси; невеликий або великий виступ на одному з торців, переважно на поперечному, незважаючи на відсутність рис штучної оброб-

ки. Як правило, не беруться до уваги розміщення статуї (кам'яний заклад, скриня, кромлех, насип кургану). Внаслідок нечіткої класифікації та некоректного застосування класифікаційних визначень стає розмитим саме поняття кам'яної статуї, ідола, менгіра тощо, до класу яких починають відносити буквально всі плити, залежно від фантазії дослідника [5].

Так, у працях Є. Ю. Новицького до класифікації кам'яної скульптури Північно-Західного Причорномор'я потрапляють плити взагалі без рис штучної обробки [6].

Під впливом інформаційного буму середини 60-70-х рр. почала формуватися концепція про належність ідолів до племен ямної культури та кола споріднених культур [7]. Відповідно були змінені рамки датування ідолів, які спочатку окреслювались III тис. до н. е., але з часом, разом з поховальними комплексами, в яких вони були знайдені, отримали за C-14 ширше датування в межах кінця IV - першої чверті II тис. до н. е. [8].

Слід нагадати, що на першому етапі вивчення надчорноморських ідолів ці пам'ятки розглядалися в контексті степових культур передкіфського часу. В першій публікації Натальєвського ідола з фондів Дніпропетровського музею В. М. Даниленко висловив думку про належність цієї пам'ятки до кіммерійської культури [9]. Після дискусії щодо культурної належності статуарних пам'яток типу Натальєвка і Тиритаки, а також критики Н. Я. Мерпертом та Х. Х. Кропоткіним позиції В. М. Даниленка, останній змінив свою думку стосовно датування Натальєвської пам'ятки кіммерійським часом [10].

Однією з актуальних проблем подальшого вивчення пам'яток класу ідолів є диференціювання джерел дослідження, конкретизація відповідної термінології. На сучасному етапі дослідження доцільним є виділення шести морфолого-технологічних груп ідолів українського надчорноморського регіону (степ та південний лісостеп, або передстеп):

Сватівський ідол [1 екз.],

Керносівський та Федорівський ідоли [2 екз.],

Натальєвський ідол [1 екз.],

Тиритакські ідоли [2 екз.],

Казанківський, Анчікракський та Верхоріченський ідоли [3 екз.],

Олександрівський та Новоселівський ідоли [2 екз.].

Слід відзначити подібність нашої систематизації ідолів до запропонованої Д. Я. Телегіним та Дж. П. Меллорі типології ідолів та антропоморфних стел із зображеннями, в основу якої був покладений композиційний критерій (положення РУК) [П].

Морфолого-технологічна систематизація ідолів досить чітко відбиває шість регіонів концентрації ідолів української Надчорноморщини. У 80-х роках

нами робилась спроба картографування поховальних статуарних пам'яток Степової України та Молдови. Проведене картографування за морфолого-технологічними критеріями виразно окреслило незбіжність зон поширення поховальної скульптури (класи 1, 3-7) із зоною поширення ідолів [12].

Визначальними рисами кам'яних статуй є монолітність основної форми, види обробки, а також зв'язок з поховальним культом. Обґрунтування та визначення п'яти з восьми класів статуй (менгіри, ідоли, стели, антропоморфні стели, фаллоїдне каміння) широко висвітлено у спеціальній літературі [13].

Проблема виникнення та розвитку ідолів у Надчорноморщині набуває особливого значення у зв'язку з датами аналогічних європейських мегалітичних статуарних пам'яток, які датуються серединою чи фіналом IV тис. до н. е., але не виходять за межі 2000 р. до н. е. [14].

Основною ознакою ідолів українського Степового Півдня є широка морфологічна та іконографічна строкатість, локалізація у трьох регіонах (лісостепове Подніпров'я, Крим та Дунайсько-Дністровське межиріччя).

Початком кульмінаційної фази розвитку традиції виготовлення кам'яних ідолів слід вважати третю чверть III тис. до н. е., що пов'язано з пам'ятками ямної культурно-історичної спільності пізнього етапу, а також з кемі-обинською та ранньокатакомбною культурами. У цей час виразними стають локальні особливості виготовлення та оздоблення кам'яних статуй; важливо, що ці особливості мають надкультурний характер. Поряд з розписами та орнаментованими рельєфом і контррельєфом скульптурними формами продовжують існувати статуї, виготовлені за архаїчними традиціями складеної скульптури з додатковими конструкціями органічного походження. У поховальних комплексах пізньокатакомбного часу традиція виготовлення кам'яних ідолів перебуває у фазі занепаду, хоч і потрапляє до носіїв катакомбних культур у результаті процесів акультурації від ямних племен Побужжя, Поінгулля та Подніпров'я [15].

Клас т. зв. енеолітичних ідолів на сучасному етапі вивчення виявляє виразну морфологічно-технологічну та стилістично-композиційну строкатість, яка може мати пояснення як у різній етнокультурній належності цих пам'яток, що цілком ймовірно, враховуючи ландшафтно-кліматичні умови Криму та Передстепу, так і у їх різній хронологічній позиції. На нашу думку, час створення Керносівського, Федорівського, Верхоріченського ідолів не сягає глибин раніше середини II тис. до н. е. - перших віків I тис. до н. е. [16].

Важливою і своєрідною проблемою вивчення найдавніших статуарних зображень як складника степового мистецтва є пошук кам'яних зображень

доби пізньої бронзи, що представляє закономірну, але досі малодосліджену ланку у розвитку надчорноморської скульптури. Питання про скульптуру передскіфської доби неодноразово порушували дослідники цієї доби (В. М. Даниленко, О. О. Формозов, В. І. Тереножкін, В. В. Отрошенко, Ю. А. Рассамакін) [17]. Про ймовірність існування такого пласта кам'яних статуарних зображень свідчать численні морфологічні, іконографічні та функціональні паралелі між статуарними пам'ятками доби енеоліту - ранньої бронзи та скіфською скульптурою [18]. Сьогодні, як і півстоліття тому, проблема визначення хронологічної позиції ідолів далека від свого вирішення. Останнє спонукає до розгляду історіографії питання.

Як відомо, джерелом для визначення хронології статуарної пам'ятки є закритий комплекс з датуючими знахідками. Дослідникам найдавніших «кам'яних баб» загальновідома невелика кількість таких комплексів, а також якість збереження цих знахідок. Фактично в Україні якісні закриті комплекси відсутні або ж безповоротно втрачені через недосконалість методики польових досліджень часів новобудівельного буму на радянському Півдні (Криворізьке, Тимофіївське, Провальївське святилища). Виняток становить антропоморфна стела з підкурганного енеолітичного святилища у смт Нова Одеса (Миколаївська обл.), але матеріали цієї унікальної пам'ятки досі не опубліковані.

Обмеженою є також кількість власне датуючих речей (інсигній, зброї, прикрас), представлених в іконографії ідолів. Симптоматично, що датування ідолів за цими критеріями досить ускладнене, бо хронологічні позиції прототипів зображених на ідолах речей становлять гостродискусійні проблеми, мають дуже суперечливе датування або ж використовуються у дуже широкому хронологічному діапазоні [19].

Проблема датування українських надчорноморських ідолів ускладнюється й тим, що питання абсолютної хронології племен ямної культурно-історичної спільності, так само як і їх попередників-творців - носіїв традиції виготовлення зображень з каменю, перебуває в стані перегляду на рівні основних методологічних засад.

Клас «енеолітичних ідолів» на сучасному етапі вивчення вимагає перегляду щодо їх хронології, яка за аналізом іконографії Керносівського, Федорівського, Верхоріченського та Чобруцького ідолів не сягає глибин раніше кінця другої чверті II тис. до н. е. - перших століть I тис. до н. е.

Поширена нині хронологія ямної культурно-історичної спільності укладається в межах кінця IV - останньої чверті III тис. до н. е. - першої чверті II тис.

Виходячи з поставленого питання, зупинимось детальніше на відносній хронології ідолів. Хроно-

логічна позиція Керносівського ідола, подібного за морфологічними та деякими іконографічними елементами до Федорівського, визначалася добою енеоліту всупереч зображеним на них типам кам'яних та металевих сокир ранньокатакомбного часу, відповідно бородинського та колонтаївсько-костромського типу [20]. Слід відзначити, що сокири становлять чи не найранішу частину зброї, що представлена на ідолах Середнього Подніпров'я [21].

За всієї умовності цього підходу мусимо зважити на безперечну наявність іконографічної та стилістичної тотожності персонажів сюжетних сцен Керносівського, Федорівського та Верхоріченського ідолів образам металопластики Передкавказзя та Кавказу.

Складність використання цієї категорії археологічних матеріалів для датування надчорноморських ідолів очевидна, оскільки в даному випадку ми маємо справу не з однорідними та хронологічно компактними матеріалами, що тісно пов'язані з певними закритими комплексами, а навпаки, мусимо оперувати неоднорідними, стилістично та функціонально різноманітними джерелами, які розповсюджені на трьох континентах протягом щонайменше трьох століть, до того ж здебільшого є випадковими знахідками або знахідками з відкритих комплексів [22].

Дослідження ідолів України має окреме значення у зв'язку з концепцією О. О. Формозова про існування у давнину зон, «нечутливих» до мистецтва та образотворчої діяльності, до яких він відносив територію прадавньої України. Незважаючи на те що ця концепція зазнала цілком аргументованої критики, вона до певної міри відбивала стан дослідження пам'яток, а також штучно обмежений обсяг введення у науковий обіг джерел, пов'язаних зі становленням давніх образотворчих мистецтв в українських землях. Орнаментальні композиції, виконані червоною вохрою, рідше вугіллям або білою крейдою, являють собою інколи килимовий зигзагоподібний орнамент, невідомий на кераміці кемі-обинської культури, котрій взагалі не властива орнаментальність, а зафіксований на кількох посудинах геометричний візерунок досить однакостний.

Стилістичні особливості орнаменту та «сюжетних сцен» кам'яних ідолів, на нашу думку, свідчать про їх належність до різних культур.

Подальше вивчення традиції спорудження мегалітичних пам'яток (святилищ, поховальних кромлехів, каїрнів, скринь, цист, кам'яних алей) та місця ідолів у комплексах енеолітичної степової Надчорноморщини може принципово змінити існуючі уявлення про час виникнення, осередки та шляхи розповсюдження цього культурного феномену в Європі.

1. Monuments Western Europe-London, 1981.-P. 42-63;Ma/о-руJ. P. In Search of the Indo-Europeans,- London, 1989.- 111 p.
2. Gimbutas M. The Civilization of Goddnes- San Francisco, 1991.- 150 p.; *Telegin D. Я., Mallory J. P.* Statue - Menhirs at the North Pontic Region II Notizien Archaeologica Bergomens.- 1995.-N 3.- P. 319-332; *Телегін Д. Я., Пошехіна І. Д.* Антропоморфні стели в Україні.- К., 1999.- С 3-4.
3. *Курінний П. П.* Білогрудівські стели // Записки ВУАК- К., 1930.- С 15-16; *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству II МИА.- М., 1969.- № 165.- С. 169-189; *Телегін Д. Я.* Вартові тисячоліть- К., 1991.- С. 3-29; *Щепинский А. А.* Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму//СА.- 1963.-№ 3.-С. 41-61; *Щепинский А. А.* Культуры энеолита и бронзы в Крыму // СА.- 1977.- № 12.- С. 11-21.
4. *Довженко Н. Д.* О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита-бронзы // Актуальные вопросы исторической науки.- К., 1984.- С. 58.
5. *Телегін Д. Я., Пошехіна І. Д.* Антропоморфні стели в Україні.- К., 1999.- С. 3-4; *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу II Археологія.- 1971.- № 4.- С. 6-12; *Його ж:* Методичні рекомендації по виявленню і обстеженню пам'яток кам'яного віку та епохи міді-бронзи- К., 1983.- Вип. 4- С 19; *Його ж:* Вартові тисячоліть.- К., 1991.- С 3-29; *Яровой Е. В.* Древнейшие монументальные изображения Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства территории Молдавии- Кишинев, 1989- С. 47-62.; *Новицкий Е. Ю.* Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо-Западном Причерноморье: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.- Л., 1986.- 20 с; *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь- М., 1990.- С. 97; *Щепинский А. О.* Кемі-обинська культура // Археологія УРСР- К., 1970.— С. 121-131,258-263.
6. *Новицкий Е. Ю.* Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо-Западном Причерноморье: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.- Л., 1986.- С. 9-24.
7. *Черняков Й. Т., Шмагли Н. М.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964-1966) //МАСП.- Одеса, 1970,- Вип. 1.- С. 115; *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафудинова И. Н.* Исследования на Ингуле // Древности Поингуля.- К., 1973.- Вип. 1.- С. 3-11; *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафудинова И. Н., Довженко Н. Д., Гребенников Ю. С.* Исследования памятников эпохи меди-бронзы на Ингуле // Древности Поингуля.- К., 1975.- Вип. 2.- С. 3-11; *Довженко Н. Д.* О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита-бронзы // Актуальные вопросы исторической науки- Ув-, \ОДА— С SS>"; *Докжемк» К. Д.* Wssissääss» ь гякфоявь-морфними стелами у світлі етнографічних матеріалів II Археологія,- 1979.- № 2.- С. 27-55.
8. *Братченко С. Н.* Катакомбная культура Подонья.- К., 1979.- С. 23-27.
9. *Даниленко В. М.* До кіммерійської проблеми II Археологія- 1957.-№ 52.-С. 11-18.
10. *Мерперт Н. Я., Кропоткин Х. Х.* Пятый археологический съезд- МАСП- 1959,- С. 34-36; *Даниленко В. М.* Энеолит Украины.- 1970.-С. 56.
11. *Telegin D. Y., Mallory J. P.* The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine the Early Iconography of the Indo-Europeans. The Institute for the Study of Man- Washington, 1994.- P. 211.
12. *Довженко Н. Д.* Результаты картографирования антропоморфных стел эпохи энеолита - ранней бронзы // Материалы 4-й Всесоюзной археологической конференции,- К., 1979.- С. 11; *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д.* Ямная культурно-историческая область- К., 1986.— С. 21-37; *Довженко Н. Д.* Найдавніші «кам'яні баби» Надчорноморщини доби енеоліту-бронзи II Наукові записки-Том 5,- Історія,- С 11-21.
13. *Довженко Н. Д.* Проблеми дослідження мегалітичних пам'яток України // Праці Центру пам'яткознавства- 1993- Вип. 2.-С. 21-31.
14. *Кавтарадзе Г. Х.* К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии.- Тбилиси, 1983.- С. 66-67.
15. *Довженко Н. Д.* Катакомбные погребения с антропоморфными стелами // Археологические исследования памятников Степной Украины- К., 1987.- С. 11-21.
16. *Довженко Н. Д.* Найдавніші «кам'яні баби» Надчорноморщини доби енеоліту-бронзи II Наукові записки- Том 5- Історія- С 11-21.
17. *Даниленко В. М.* До кіммерійської проблеми // Археологія,- 1971,— С. 11; С. 11; *Тереножкін В. І.* Кіммерійська стела з Николаївщини // Археологія.- 1975.- Вип. 31,- С 3-11; *Отроченко В. В.* О каменных изваяниях у племен ерубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.- К., 1979.- С. 5-18.
18. *Довженко Н. Д., Чмихов М. О.* О древнейшем индоиранском компоненте в скифской монументальной скульптуре // Древнейшие скотоводы причерноморских степей,- К., 1985.-С, 21-31.
19. *Landau J.* Les représentation antropomorphes mégalithiques de la region méditerranéne (III-e au 1-er millénaire).- Paris, 1977.- 211 p.
20. *Корневский С. Н.* О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // Советская археология.- 1976- С. 16-17; *Клочко В. /., Пустовалов С. Ж.* До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці Центру пам'яткознавства.- Вип. 1.- К., 1992.-С. 118-141.
21. *Кавтарадзе Г.* К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии.- Тбилиси, 1983.- С. 66-67, 70-72, 75-76.
22. *Марковин В. И.* Культурная пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа,- М., 1986,- С. 74-123; *Яванов И. С.* Ськровищата на варненсеия халколитен некропол.-София, 1978.-С. 227-243;*Довженко Н. Д.* К проблеме реконструкции системы идеологических представлений у племен Степного Причерноморья в эпоху палеометалла // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР,- К., 1989,- С. 66, 67.

N. D. Dovzhenko

UKRAINIAN STEPPE ENEOLITHIC IDOLS. CHRONOLOGICAL PROBLEMS

Tire paper contains a critical recapitulatin of the problems concerning the chronology ofeneolithic Ukrainian step idols. Relics of this type of stone monuments are dated the late 4th and early 3d millennium B. C Some technological, morfological, iconografical and stylistic features ofKernosovka, Fedorovka and Kazanky confirm appearance of these artifacts in more developed societies. Original archive illustrative documents are displayed.